

Militaire samenwerking met Duitsland en de herstructurering van de Bundeswehr

Nederland beschouwt Duitsland altijd als strategische partner, maar dat is niet per definitie wederkerig. Nederland staat in Duitsland te boek als een betrouwbare, maar niet als een strategische partner. De relatie valt het best te kenmerken als asymmetrisch. De Nederlands-Duitse samenwerking gaat veel verder dan het Duits-Nederlandse Legerkorps in Münster of de politietrainingsmissie in Kunduz. Bij samenwerking kijkt Nederland vaak eerst en vooral naar de eigen zijde, maar het zou verstandiger zijn tevens de vraag te stellen: wat is de Duitse winst? De ontwikkeling naar meer multilaterale militaire verbanden hoeft de bilaterale samenwerking met Duitsland in de toekomst zeker niet in de weg te staan.

*Kolonel G.J.M. van Opdorp, defensieattaché**

KLTZA drs. P.J.M.M. van der Heijden, adjunct-defensieattaché

Ltkol mr. B. Valk, adjunct-defensieattaché

'Es ist nicht genug, zu wissen, man muss auch anwenden. Es ist nicht genug, zu wollen, man muss auch tun.'

J.W. von Goethe

Dit artikel is een bijdrage van de defensieattaché en de adjunct-defensieattachés bij de ambassade in Berlijn. Allereerst schetsen we de Duitse politieke omgeving en op hoofdlijnen het Nederlandse beleid voor internationale militaire samenwerking. Daarna zoomen we in op de *Bundeswehr* en de recente ontwikkelingen. Als laatste beschouwen we de Duitse-Nederlandse militaire samenwerking en mogelijkheden ter verdieping. We hebben bij het schrijven dankbaar gebruik gemaakt van diverse beleidsstukken en rapportages. Om meer over de politiek-economische context van de Nederlandse relatie met Duitsland te

weten te komen verwijzen we naar het interessante themanummer over Duitsland van de *Internationale Spectator* (maart 2012). Dit onderwerp diepen we in dit artikel niet uit, maar we steken in paragraaf twee bewust meteen door naar het Nederlandse defensiebeleid voor internationale militaire samenwerking.

Politieke context Duitsland

Harer Majesteits Ambassadeur, Marnix Krop, opende vorig jaar de eerste stafvergadering met de opmerking dat het aankomende jaar voor Duitsland (en daarmee ook deels voor Nederland) in het teken zou staan van drie zaken. Als eerste de euro en de redding van die munt, zo zei hij. Duitsland bevindt zich vanwege zijn economische positie 'in het oog van de storm'. Het tweede punt is het tijdelijke Duitse lidmaatschap van de VN-Veiligheidsraad. Het derde punt is het feit dat er verschillende *Landtagswahlen* zijn, waarbij meer dan 50 procent van de Duitsers een stem kan uitbrengen.

* De auteurs zijn werkzaam bij de Nederlandse ambassade in Berlijn.

De Duitse VN-ambassadeur Peter Wittig brengt de onthoudingsstem uit tijdens de zitting van de Veiligheidsraad over het ingrijpen in Libië

Over het eerste punt viel in eerste aanleg niet veel te zeggen. De Duitse economie deed en doet het goed en er was zelfs kans dat er wat ruimte kwam in de begroting, althans dat er relatief minder bespaard hoeft te worden. De eurocrisis gooit echter de laatste tijd roet in het eten. Duitsland en Frankrijk zijn toch vooral de landen die de zwaarste lasten dragen bij de oplossing daarvan. Daarnaast is er de omwenteling in het Duitse atoomenergiebeleid (*Atomausstieg*). Deze beleidskeuze zal extra druk op de begroting leggen.

Bij het tweede punt is het Duitse *abstain from vote* (als tijdelijk lid van de Veiligheidsraad) inzake de VN-resolutie nr 1973 van 17 maart 2011 over Libië van belang. Deze 'afzijdigheid' is in bondgenootschappelijk verband niet in dank afgenomen en men probeert van Duitse zijde op alle mogelijke manieren de 'schade' te herstellen.

Het derde punt, de lopende Landtagswahlen en de mogelijke gevolgen voor partijen en de 'zwart-gele' coalitie van CDU/CSU en FDP is

interessant genoeg om even bij stil te staan. Het werkt niet alleen door in het energiebeleid maar ook op de Duitse missie in Afghanistan. De verkiezingen hebben niet alleen invloed op de Bondsraad maar ook op de samenstelling van de Bondsraad die mede de wetgeving vaststelt. Daarnaast was en is er gerommel binnen de coalitie van FDP en CDU vanwege de aanhoudende 'aanvallen' op de positie van de (inmiddels voormalige) leider van de FDP, Guido Westerwelle. Het punt is dat de FDP dramatisch zakt in de opiniepeilingen. In 2013 zijn er nationale verkiezingen en als de uitslagen van de Landtagswahlen ons niet bedriegen, zal er een andere coalitie dan de huidige aantreden. Er wordt al gefilosofeerd over een rood-groen-gele (SPD, Groenen en FDP) coalitie of anders een zwart-groene (CDU/CSU met de Groenen), dan wel een 'grote coalitie' (zoals vroeger) van CDU/CSU met de SPD. Westerwelle was naast partijleider tevens minister van Buitenlandse Zaken en *Vizekansler* onder bondskanselier Angela Merkel. Hij is als partijvoorzitter opgevolgd door minister van Economische Zaken Philipp Rösler, deed ook afstand van het *Vizekansleramt* en is nu alleen nog minister.

Het is duidelijk dat Westerwelle gewoon de rit uitzit. De FDP staat bekend om haar non-interventionistische opvattingen. Het ministerie van Buitenlandse Zaken staat mede hierdoor anders tegenover de inzet van militairen en militaire middelen dan het ministerie van Defensie.

Nederlands beleid internationale militaire samenwerking

Het belangrijkste richtsnoer voor internationale militaire samenwerking is de 'toets internationale militaire samenwerking' uit 2004.¹ De toets is grotendeels gebaseerd op een rapport over dat onderwerp uit 2003 van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV).

Een verdieping van de bilaterale samenwerking met de Benelux-partners en Duitsland, waar nu al het zwaartepunt ligt, is zeker gewenst

De Hoofddirectie Algemeen Beleid (HDAB) geeft binnen het ministerie van Defensie beleidsmatig de richting aan die de internationale militaire samenwerking inslaat. Zij stelt de politieke prioriteiten in advies voor de minister vast en geeft aan welke grondslagen er zijn voor internationale samenwerking. De Commandant der Strijdkrachten stelt in zijn militair-strategische visie vast met welke landen en op welk gebied samenwerking wordt nagestreefd. Het is aan de krijgsmacht delen om, puttend uit deze beide richtinggevendende documenten, inhoud te geven aan hun samenwerkingsrelaties met andere landen.

HDAB onderscheidt in het huidige beleid drie categorieën doelen van internationale militaire samenwerking:

- doelen van politiek-strategische aard: verwezenlijken van buitenlandspolitieke doel-

stellingen (zoals verwoord in grondwet en regeerakkoord), verdediging/behartiging van gezamenlijke belangen en versterken van de internationaal-politieke verbondenheid/tonen van bondgenootschappelijke solidariteit, vormgeven aan economische diplomatie;

- doelen van militaire aard (effectiviteit): verbeteren van de militaire inzetbaarheid en interoperabiliteit, vergroting van de (militair-strategische) informatiepositie en bredere toegang tot inlichtingen;
- doelen van financieel-economische aard (doelmatigheid): voorkomen van onnodige duplicatie van militaire middelen en ongewenste bezuinigingen op dezelfde capaciteiten, realiseren van kostenbesparingen en schaalvoordelen, mede in het licht van Europese en NAVO-inventarisaties van capaciteitsoverschotten en -tekorten.

Naast deze documenten hebben recentelijk nog een paar relevante beleidsdocumenten het licht gezien. Ten eerste is er de brief van de minister van Defensie van april 2011, waarin hij richting geeft aan beleidsintensivering en -extensivering. De minister geeft daarin ook zijn ambities op het gebied van internationale samenwerking aan. Hij ziet een verdieping van de samenwerking in Benelux-verband en een verdieping van de samenwerking met Duitsland. Aanvullend stelt hij dat de samenwerking met de NAVO-agentschappen, het *European Defence Agency* en grotere defensie-industrieën mogelijkheden bieden.

Naast de Beleidsbrief verscheen recentelijk Advies nr. 78 (januari 2012) van de Adviesraad Internationale Vraagstukken over 'Europese militaire samenwerking', dat stelt dat Nederland alleen via nauwe samenwerking met andere nationale krijgsmachten militair handelingsvermogen en daarmee internationale invloed kan behouden. Naast een Europese veiligheidsstrategie en een daarvan afgeleide *top-down* benadering is volgens de AIV een *bottom-up* benadering nodig voor verdieping van bilaterale defensiesamenwerking. Nederland wordt in Europa gezien als voortrekker op dit gebied. Het zwaartepunt van de bilaterale samenwerking voor Nederland ligt bij de

¹ Kamerstuk 29 957, nr 1.

Benelux-partners en bij Duitsland. Een verdieping van de militaire samenwerking met deze landen is gewenst. Zo kunnen de Nederlandse en Belgische marine-eenheden gezamenlijk worden ingezet bij kustwachttaken, mijnbestrijding en piraterijbestrijding. Ook kan gezamenlijke aankoop, onderhoud en stationering van Nederlandse en Belgische transport- en gevechtsvliegtuigen kostenbesparingen opleveren. Voorts kunnen de Nederlandse en Duitse landmacht vergaande stappen zetten op het gebied van gezamenlijke aankoop en onderhoud van materieel en munitie, alsmede de gezamenlijke training en opleiding van militairen, aldus de AIV. De huidige regering heeft nog geen appreciatie van dit advies uitgegeven omdat het onderwerp door het parlement 'controversieel' is verklaard.

Nederland kent een lange historie van militaire samenwerking met Duitsland. In het kader van de verdedigingstaak van de NAVO zijn in het verleden grotere eenheden in Duitsland gestationeerd. In het begin ging dit op ad-hoc basis, later, na de bouw van de Berlijnse Muur in 1961, werd dit gestructureerd door de bouw van legerplaatsen als Seedorf (1963). In 2006 werden de laatste Nederlandse eenheden van brigadegrootte terugtrokken uit de Bondsrepubliek. Op dit moment zijn er nog circa 550 Nederlandse militairen geplaatst in Duitsland, onder meer bij de twee NAVO-hoofdkwartieren in Ramstein en Heidelberg, bij het HQ 1(GE/NL) Corps in Münster en bij diverse staven en instanties binnen het *Bundesministerium der Verteidigung* en de Bundeswehr.

Als we de krijgsmachtdelen in het operationele domein op het gebied van internationale samenwerking op hoofdlijnen met elkaar vergelijken dan zien we eerst en vooral dat de landmacht zich sterk richt op Duitsland, een historisch belangrijke partner. De luchtmacht is sterk gericht op de VS, onder meer vanwege opleidingen en trainingsmogelijkheden gerelateerd aan de keuze voor Amerikaans materieel (jachtvliegtuigen, helikopters). De marine kent onder meer een vergaande samenwerking met België en Groot-Brittannië (UK-NL Amphibious Landing Force). We komen hier later nog op terug.

FOTO DPA/PICTURE ALLIANCE, T. KOENE

Nederland kent een lange historie van militaire samenwerking met Duitsland, onder meer voortgezet bij de politietrainingsmissie in Kunduz

De ontwikkelingen in de Bundeswehr

De in 1955 opgerichte Bundeswehr heeft ook diverse reorganisaties en hervormingen achter de rug. Op dit moment staat zij voor één van zijn grootste uitdagingen: na het besluit tot opschorting van de dienstplicht per 1 juli 2011 wordt nu de *Neuausrichtung* geïmplementeerd. Een woord dat niet zomaar gekozen is, want men wil hiermee bewust de 'beladen' begrippen van (alweer een) herstructurering en verkleining omzeilen.

De Bundeswehr en het einde van de dienstplicht

Op donderdag 24 maart 2011 heeft de Bondsdag besloten de dienstplicht in vreedstijd op te schorten. Tegelijkertijd werd een wet voor de opbouw van een *Bundesweiter ziviler Freiwilligendienst* aangenomen. Sinds 1 juli 2011 zijn deze maatregelen effectief van kracht, maar de facto zijn sinds eind januari vorig jaar geen dienstplichtigen meer opgeroepen. Of de invoering van een vrijwilligersleger ook een succes wordt, moet nog bewezen worden. Minister van Defensie De Maizière zei dat de opschorting voor hem 'kein Freudenakt' was en hij zei ook: 'Ich freue mich über jede und über jeden, der kommt'.² Bij het debat rond de opschorting bekritiseerde de oppositie vooral de haast

2 Toespraak van Thomas de Maizière in de Bondsdag, 24 maart 2011. Zie: www.bundesregierung.de.

waarmee één en ander verliep. Er waren veel vragen over de mogelijke ondervulling van de rijksbrede civiele vrijwilligersdienst (een aantal van 35.000 is nodig op jaarbasis) en ook over de opkomst van vrijwillige soldaten (het gaat hier om aantallen tussen de 7.500 en 10.000 per jaar). Uiteindelijk was er een overgrote meerderheid van de coalitie en de Groenen vóór het besluit. De laatsten hadden wel samen met de SPD en DIE LINKE een viertal verschillende moties ingediend over onder meer de omvang en de kwaliteit van de ziviler Freiwilligendienst. De SPD en DIE LINKE waren tegen het voorstel tot opschorting van de dienstplicht.

Ambitie van de Bundeswehr

In 2006 verscheen het *Weißbuch zur Sicherheitspolitik Deutschlands und der Zukunft der Bundeswehr*, dat de ‘moderne’ dreigingen, het integraal, interdepartementaal veiligheidsbeleid, de daaruit voortvloeiende verscheidenheid aan instrumenten en de inkadering in internationale veiligheidsstructuren beschreef. In 2009 kreeg

een commissie onder leiding van Frank-Jürgen Weise, bestuursvoorzitter van het federale *Bundesagentur für Arbeit*, de opdracht na te denken over een nieuwe structuur. Pas nadat eind 2010 het principebesluit tot opschorting van de dienstplicht was genomen, bedacht toenmalig minister van Defensie Zu Guttenberg een plan waarbij de Bundeswehr tot maximaal 185.000 man sterk zou zijn en waarbij de structuur van de top drastisch zou veranderen. In die door hem voorgestelde topstructuur kwam onder meer de positie van de CDS, in Duitsland de *Generalinspekteur (GI)*, onder druk te staan. Dit plan bleef slechts een plan, want Zu Guttenberg kon het werk vanwege een plagiaataffaire niet afmaken. Op 11 maart 2011 nam Thomas de Maizière (CDU) het roer over. Hij was tot dan minister van Binnenlandse Zaken, bovendien een politiek zwaargewicht en vertrouweling van Merkel. In tegenstelling tot zijn voorganger zocht De Maizière niet meteen de publiciteit op, maar nam de tijd voor nadere studie en informatievergaring. De Maizière zorgde voor

De Duitse minister van Defensie De Maizière, hier tijdens een bezoek aan 1 GE/NL Korps in Münster met zijn Nederlandse ambtgenoot Hillen, heeft de taak de Neuausrichtung van de Bundeswehr in goede banen te leiden

een duidelijk fundament in de vorm van de veiligheidspolitieke richtlijnen (*Verteidigungspolitische Richtlinien, VPR*). Sinds 18 mei 2011 ligt met deze VPR een aantal duidelijke besluiten op tafel, die de nieuwe minister breed heeft afgestemd met de coalitiepartijen, de oppositie, deelstaten en oudgedienden. Bijna een jaar later, op 21 maart 2012, heeft minister De Maizière in Dresden zijn verfijnde grondslagen voor de topstructuur van Defensie, de bevelsrelaties en de ambtelijke politieke leiding nader bekend gesteld. Dit zogeheten *Dresdner Erlass* geeft nadere invulling aan de verhoudingen en taakverdeling binnen het ministerie. Hiermee heeft de minister duidelijk gemaakt dat de positie van de *Generalinspekteur der Streitkräfte* wat hem betreft sterker wordt. De bevelhebbers van de krijgsmachtdelen, de *Inspektoren des Heeres, der Luftwaffe, der Marine, des Sanitätsdienstes und der Streitkräftebasis*, worden bij hem onder bevel gesteld. Hij wordt daarmee de baas over alle ingezette eenheden. De GI is in de toekomst de militaire adviseur van de regering en maakt deel uit van de leiding van het ministerie, zij het onder het niveau van een staatssecretaris.

Omvang van de strijdkrachten

Het aantal militairen werd bepaald op maximaal 185.000 (was 220.000) man. Men onderbouwde dit als volgt: 170.000 beroepsmilitairen, *Zeitsoldaten* en reservisten en 5.000 + 'x' (waarbij x = maximaal 10.000) *freiwillig Wehrdienstleistende*. Hierbij is 5.000 het minimum en de overige 10.000 voor zover zij op de arbeidsmarkt geworven kunnen worden. Bij deze omvang acht men naast het militaire bestand een bestand van 55.000 burgermedewerkers voldoende (thans circa 85.000). De omvang is op de eerste plaats zodanig dat recht wordt gedaan aan de positie die Duitsland inneemt binnen het NAVO-bondgenootschap. Bovendien is het afdoende om te voldoen aan de wens om steeds 10.000 man beschikbaar te hebben voor crisisbeheersingsoperaties. Men denkt dan aan twee grotere operaties tegelijkertijd of meerdere kleinere met de nodige flexibiliteit en voortzettingsvermogen. De omvang van het ministerie wordt teruggebracht van circa 3.500 naar 2.000 medewerkers.

Duitse deelname aan missies

Na de huidige hervormingen bestaat de Bundeswehr niet langer uit verschillende soorten eenheden als *Eingreifkräfte, Stabilisierungs- und Unterstützungskräfte*. Men gaat nu uit van het feit dat alle eenheden geschikt zijn voor inzet en gebruikt het *single set of forces* principe. Daarnaast maakt men een mentale slag door de rest van de organisatie ook te richten op die inzet. Dat is nodig omdat de verhouding tussen ingezet/niet-ingezet deel van de krijgsmacht iets anders ligt dan in de afgelopen jaren in Nederland. Op dit moment zijn ongeveer 7.400 Duitse militairen ingezet. Duitslands omvangrijkste missie is die in het kader van ISAF met ongeveer 4.800 man (later dit jaar terug te brengen naar ongeveer 4.400). Daarnaast is Duitsland stevig betrokken bij KFOR met ongeveer 900 man, (en een daarbij horende operationele reserve van ongeveer 500 man), Atalanta ongeveer 280 en *Operation Active Endeavour* (OAE) met ongeveer 220 man.

Berlijn is een groot voorstander van het Duits-Nederlandse Legerkorps: bestaan en taak staan niet ter discussie

In het overzicht op de volgende pagina staat een opsomming van het belangrijkste materieel (de 'structuurbepalende hoofdwapensystemen'), dat al aanwezig is of dat onder contract, maar nog niet uitgeleverd is. In de rechterkolom staan de aantallen die men na de lopende reorganisatie over wil houden. Probleem daarbij is dat de Bundeswehr nog zit met een erfenis aan lang lopende en kostbare grote projecten als het A-400M transportvliegtuig, de Eurofighter, de NH-90 helikopter en de Tigergevechtshelikopter, die het investeringsbudget voor de komende jaren grotendeels uitputten (voor 2012 gaat het om 95 procent; voor de jaren 2012-2015 nemen de tien grootste projecten 75 procent van het investeringsbudget in beslag). Het Duitse ministerie van Defensie probeert de aantallen systemen in een aantal van die contracten in overleg met de industrie te reduceren, voor zover die nog niet in pro-

Hoofwapensysteem	Aantal aanwezig resp. besteld	Aantal aanwezig na reorganisatie
Heer		
Leopard-2 tanks	350	225
Puma pantservoertuig	410	350
Marder pantservoertuig	70	–
GTK Boxer	272	272
Fuchs pantservoertuig (nog in uitlevering)	765	765
Fennek	212	212
PzH 2000	148	81
Raketwerper Mars	55	38
WaBEP (voorlopig geen verwerving)	3	2
NH-90 (nog in uitlevering)	122	80
Tiger (nog in uitlevering)	80	40
BO-105	145	–
Marine		
P3C Orion	8	8
Mk-41 Sea King / Mk-88A Sea Lynx / nieuwe maritieme helikopter	21 / 22 / 0	0 / 0 / 30
Fregatten F 122 / F 123 / F 124 / F 125	8 / 4 / 3 / 4	0 / 4 / 3 / 4
Korvetten K-130	5	5
MKS-180 (multi-role surface combatant) (nog te verwerven)	8	6
Onderzeeboten U212 (2 nog in aanbouw)	6	6
Mijnenjagers	20	10
Bevoorradingsschepen (1 nog in aanbouw)	3	3
Joint Support Ship (LPD) (voorlopig geen verwerving)	2	2
Luftwaffe		
Eurofighter (alle <i>multi-role</i>) (nog in uitlevering)	177	140
Tornado	185	85
C-160 Transall / A400M (nog in uitlevering)	80 / 60	60 / 40
CH-53 transporthelikopter	82	64
Euro Hawk (nog in uitlevering)	5	5
Global Hawk (NATO AGS nationale bijstelling)	6	4
SAATEG MALE UAV (nog te verwerven)	22	16
CSAR Helikopter (voorlopig geen verwerving)	19	19
Mantis	4	4
Patriot / MEADS (geen verwerving van MEADS)	29 / 12	14 / 0

Overzicht structuurbepalende hoofwapensystemen van de Bundeswehr

ductie zijn, zodat het vrijkomende geld aan andere systemen besteed kan worden. Of dat gaat lukken is maar zeer de vraag; de besprekingen daarover tonen sinds najaar 2011 weinig voortgang.

Begrotingsperikelen: (on-)vergelijkbaar met Nederland?

Op 4 december 2011 werd de begroting (*Verteidigungshaushalt, Einzelplan 14*) voor 2012 vastgesteld en daaruit bleek dat de Bundeswehr kon rekenen op iets meer dan 31,7 miljard euro per jaar. De kabinetsbrede bezuinigingen moesten voor Defensie initieel in totaal 8,4 miljard euro opbrengen over een periode van vijf jaar. Deze periode loopt van 2011 tot en met 2015.

Voor defensie staat voor 2012 een totaalbedrag van 31,681 miljard euro in de boeken, fractioneel meer dan in 2011 (31,55). Eén wezenlijke verandering die wordt genoemd is de volgende: *'Für ziviles Überhangpersonal der Bundeswehr steht jährlich 1 Mrd. € zur Verfügung.'* Zonder op de administratieve details in te gaan komt het erop neer dat defensie de komende vier jaar 1 miljard euro aan bepaalde (met name met de reorganisaties samenhangende) personeelskosten elders in rekening kan brengen. De steeds genoemde te bezuinigen 8,4 miljard worden daarmee teruggebracht tot 4,3 miljard over vier jaar. In vergelijking bezuinigt de Duitse defensieorganisatie de komende jaren aanmerkelijk minder dan de Nederlandse. Bovendien was op de Bundeswehr in de jaren vóór 2010 ook veel minder bezuinigd dan op de Nederlandse defensie.

Nieuwe structuur ministerie en verhuisplannen

Op 7 december 2011 werd het verfijnde plan voor de nieuwe structuur van het Duitse ministerie van Defensie bekendgemaakt. Men wil de krijgsmachtdeelstaven op afstand zetten. Daarnaast schakelt men om van zestien hoofdafdelingen en twee staven naar een structuur van negen hoofdafdelingen. Of dat ook een verbetering wordt valt nog te bezien, want de detailplanning laat zien dat er toch nog steeds veel subafdelingen zijn (26) en daaronder weer veel referaten (150). Voor het Duitse ministerie van Defensie geldt het zogeheten *Berlin-Bonn Gesetz* waardoor de minister in zijn oplosingen danig wordt beperkt. Deze wetgeving maakt het onmogelijk om de hoofdzetel van het ministerie formeel te verplaatsen naar Berlijn.

Naast de landmacht en de marine zal ook de Luftwaffe – hier twee Eurofighters tijdens een onderscheppingsoefening – onder de Neuausrichtung niet altijd voldoende voortzettingsvermogen meer hebben

De commandanten van de krijgsmachtdelen richten hun nieuwe commando's in op verschillende locaties:

- *Heereskommando*: Strausberg (nabij Berlijn)
- *Luftwaffekommando*: Gatow (Berlijn)
- *Marinekommando*: Rostock (Noord-Duitsland/Mecklenburg-Voorpommeren, aan de Oostzee)
- *Kommando Streitkräftebasis*: Bonn
- *Kommando Sanitätsdienst*: Koblenz

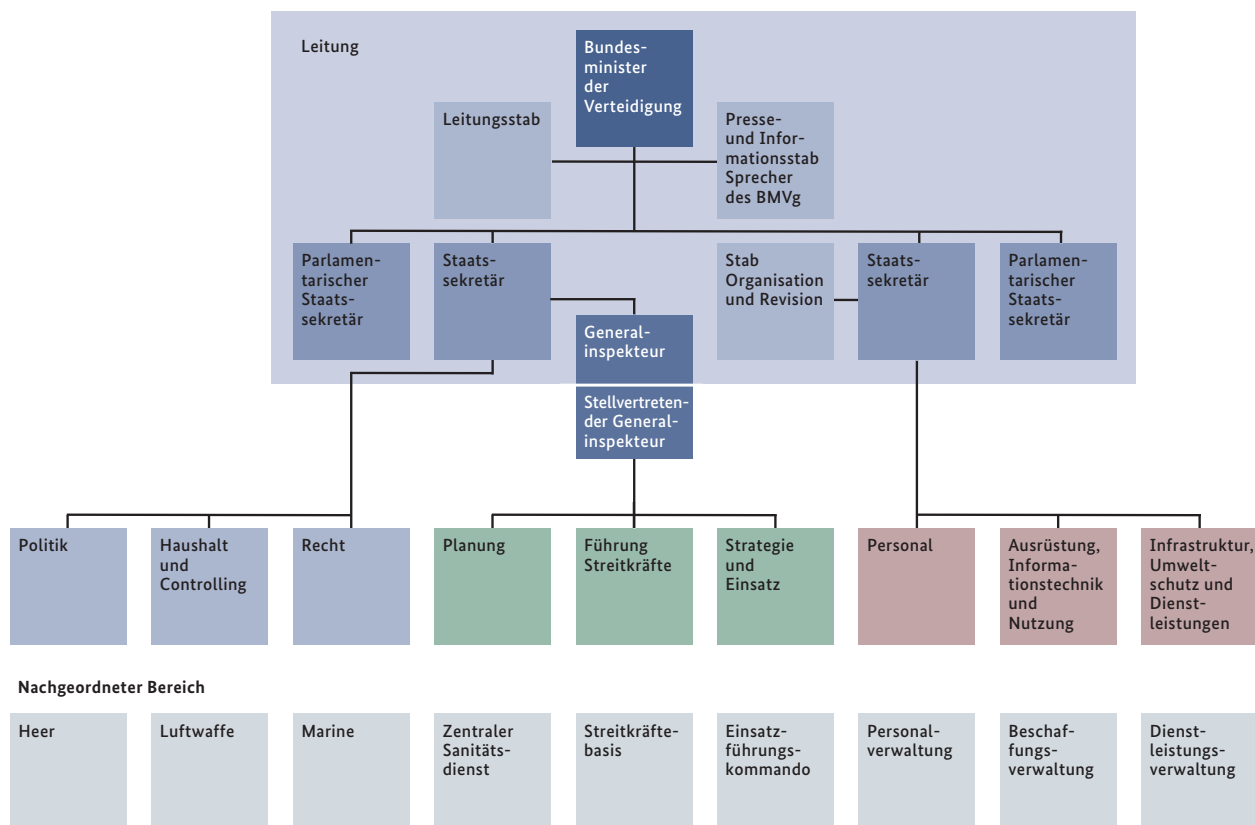
De Inspecteurs van de krijgsmachtdelen verliezen hun tweede pet als militaire afdelingsleiders binnen het ministerie. Zij zijn vanaf nu enkel verantwoordelijk voor het aansturen van hun eigen domein en spelen geen rol meer bij de besluitvorming binnen het ministerie zelf. Het is nog te vroeg om te zeggen waar nu het inhoudelijke zwaartepunt binnen het ministerie ligt, maar het is aan de schets en aan de beschrijving van de afdelingen te zien dat de afdeling politiek een zwaargewicht wordt. De afdeling valt onder één van de staatssecre-

tarissen. De GI heeft verder nog een hoofd-afdeling *Strategie und Einsatz* tot zijn beschikking. De GI is onder een (niet-parlementaire) staatssecretaris gerangschikt. Bovendien valt op, dat wanneer hij integraal wil plannen, de GI capaciteiten moet 'trekken' uit de andere ressorts, bijvoorbeeld op het gebied van financiën (*Haushalt und Controlling*), personeel, ICT, infrastructuur et cetera. Dat betekent dat de GI waarschijnlijk vaker naar andere staatssecretarissen moet om dat voor elkaar te krijgen.

Houdbare organisatie of niet?

Het is erg vroeg om daar een hard oordeel over te vellen, maar zowel vanuit de Bundeswehr zelf als vanuit de politiek rijzen vragen over de houdbaarheid van de besluiten over omvang, organisatie en inrichting van de strijdkrachten. De werving en de daaraan ten grondslag liggende demografie enerzijds en het *level of ambition* anderzijds staan met elkaar op gespannen voet. Van elke jaargang van 600.000 Duitse mannen en vrouwen zullen zo'n 45.000 mensen bij de Bundeswehr moeten solliciteren, wil men

Organogram ministerie

ook kunnen selecteren. Maar het is niet alleen de demografievraag die speelt. De huidige plannen gaan uit van het motto *Breite vor Tiefe*. Dat leidt tot een organisatie waarin alle capaciteiten behouden blijven, er geen echte keuzes werden gemaakt, maar daardoor ook van veel van die capaciteiten maar een dun laagje over is. Overigens concludeerden zowel de *heeres-*, *luftwaffe-* als *marine inspekteure* dat hun organisatie weliswaar alle *Fähigkeiten* nog in huis heeft, maar ‘*nicht immer durchhaltefähig*’ is, dat wil zeggen te weinig voortzettingsvermogen heeft. Wat dit nu in de komende tijd gaat betekenen is nog de vraag. Het kan inhouden dat men, anders dan gewild, de lopende herstructurering niet kan afmaken op de manier zoals men zich dat had voorgesteld. De twee

factoren die de komende tijd in de gaten moeten worden gehouden zijn duidelijk: budget en succes van de werving. De ontwikkelingen in de eurozone, die Duitsland tot nu toe niet leken te deren op defensiegebied, moeten dan ook nauwlettend worden gevolgd. Daarnaast kan de demografie alleen maar als een feit worden gezien dat niet op korte termijn is te beïnvloeden.³

De krijgsmachtdelen van de Bundeswehr nader bekeken

Landmacht

De Duitse landmacht (*heer*) zal in de toekomst uit drie divisies bestaan. Er is een Divisie *Schnelle Kräfte* (DSK) waaronder SOF en luchtmobiele eenheden vallen. Een tweede en derde divisie zijn opgebouwd om eenheden van brigadegrootte aan te sturen. Hieronder vallen zes brigades die voor het overgrote deel paraat zijn.

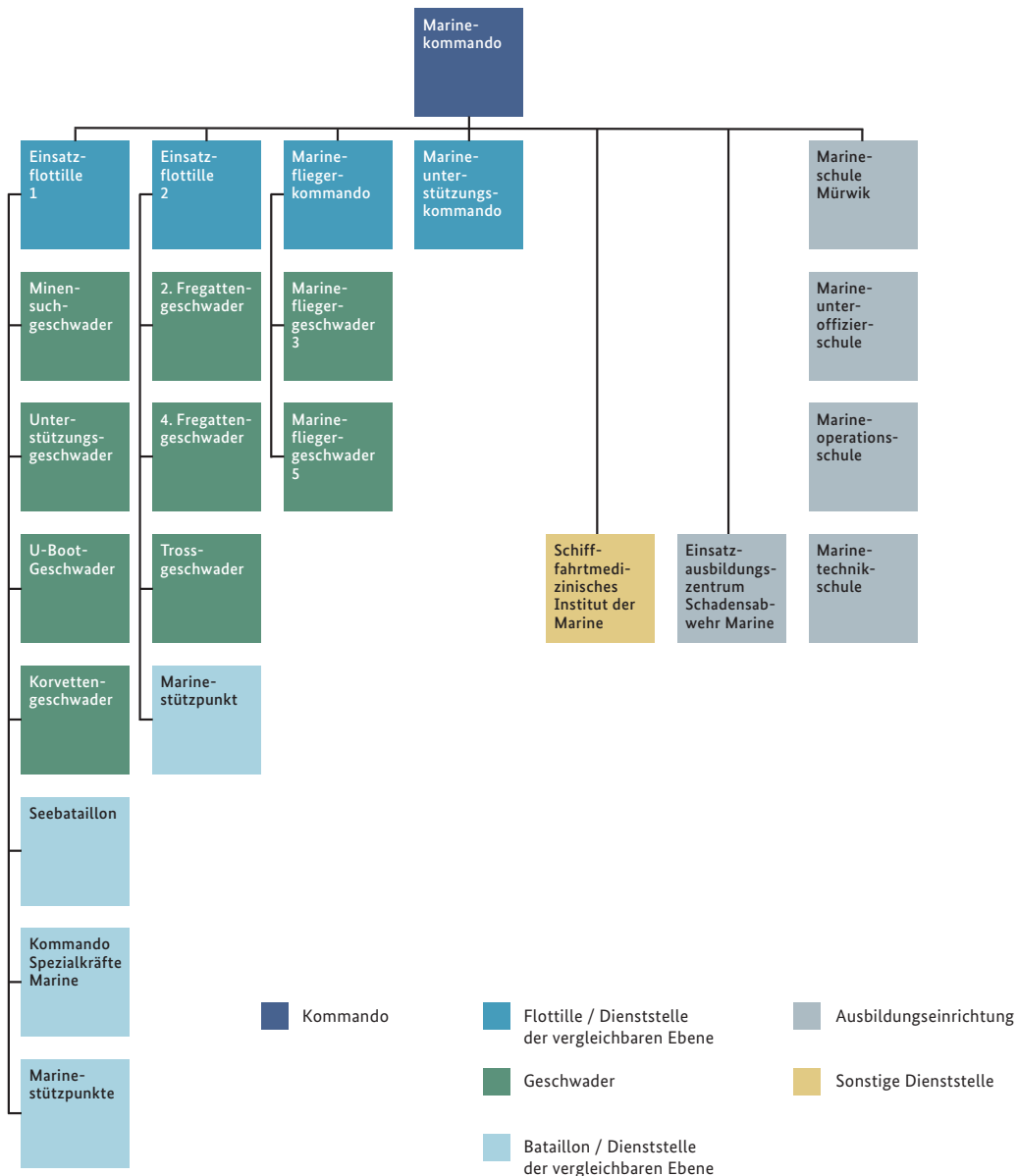
³ Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw in Duitsland is 1,36, in Nederland is dat 1,79. Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw in gehele EU is 1,58. Bron: OECD Eurostat 2009.

Organogram landmacht

- XXXX Kommando
- xxx Korps
- xx Division / Amt / Kommandobehörde
- x Brigade / Kommando
- III Regiment
- II Bataillon
- Ausbildungseinrichtung
- Verbands sind teilgekadert
- Verbands sind gekadert, das heißt nicht aktiv (na)

Organogram marine

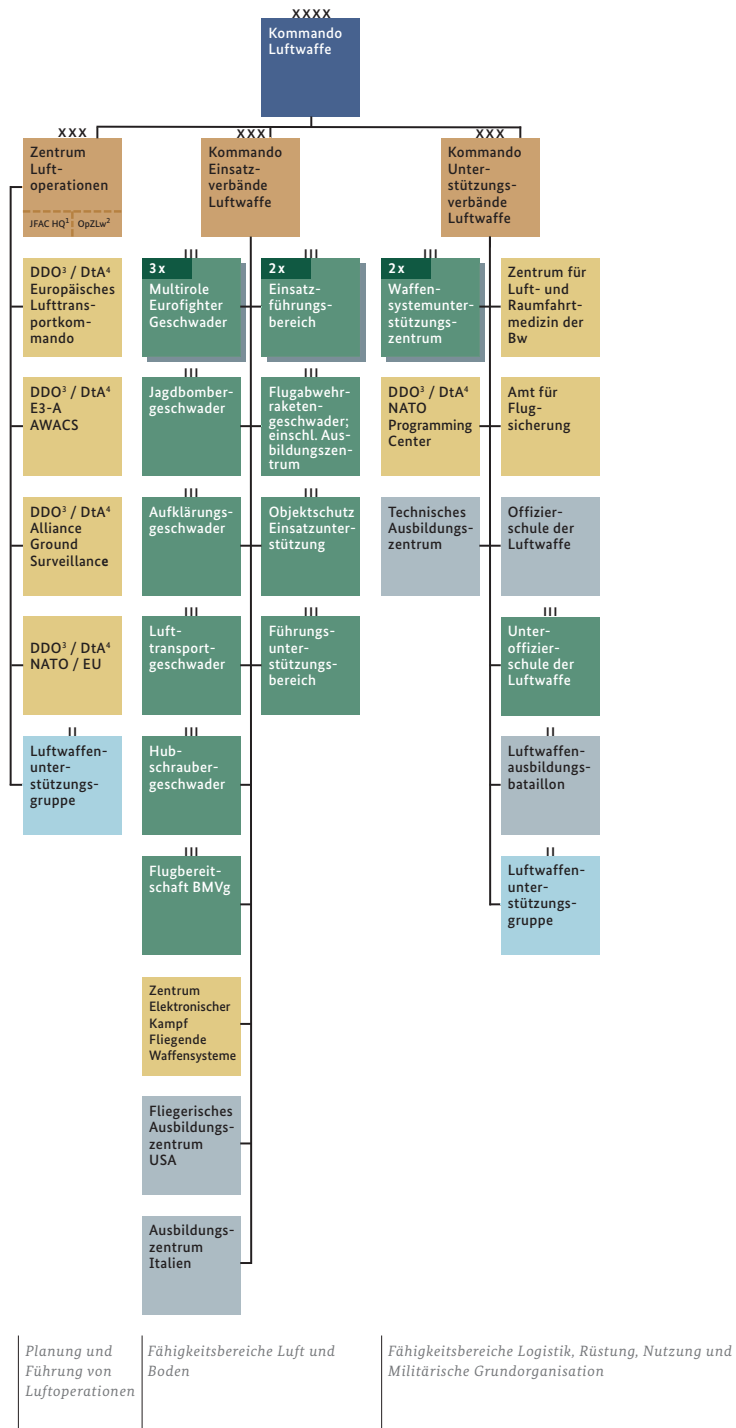

De brigades zijn voor het merendeel gemechaniseerd, hoewel er ook een versie bestaat met lichte infanterie en *Gebirgsjäger*. Vergeet niet dat Duitsland, naast het Duits-Nederlandse Korps, ook nog deelneemt aan andere *Multinational Corps HQs* en de *FRA-DUI* brigade. De structuur in het organogram van de landmacht is niet rotsvast. Men ziet de organisatie als een *toolbox* en is in staat om hieruit taakgeoriënteerd eenheden samen te stellen.

Marine

De Duitse marine omvat in de toekomst 13.800 militaire functies, exclusief personeel in opleiding (circa 1.500-2.000). De Duitse marinestaf (*Führungsstab der Marine* in Bonn), het *Marineamt* (Rostock) en het *Flottenkommando* worden (officieel per 1 oktober 2012) samengevoegd tot één integraal *Marinekommando* in Rostock, met daaronder de schepen verdeeld over twee *Einsatzflottillas* in Wilhelmshaven en Kiel, een

Organogramm luchtmacht

XXXX Kommando

III Geschwader / Bereich

Ausbildungseinrichtung

¹ Joint Forces Air Component Headquarters

XXX Höhere Kommandobehörde

II Bataillon / Gruppe

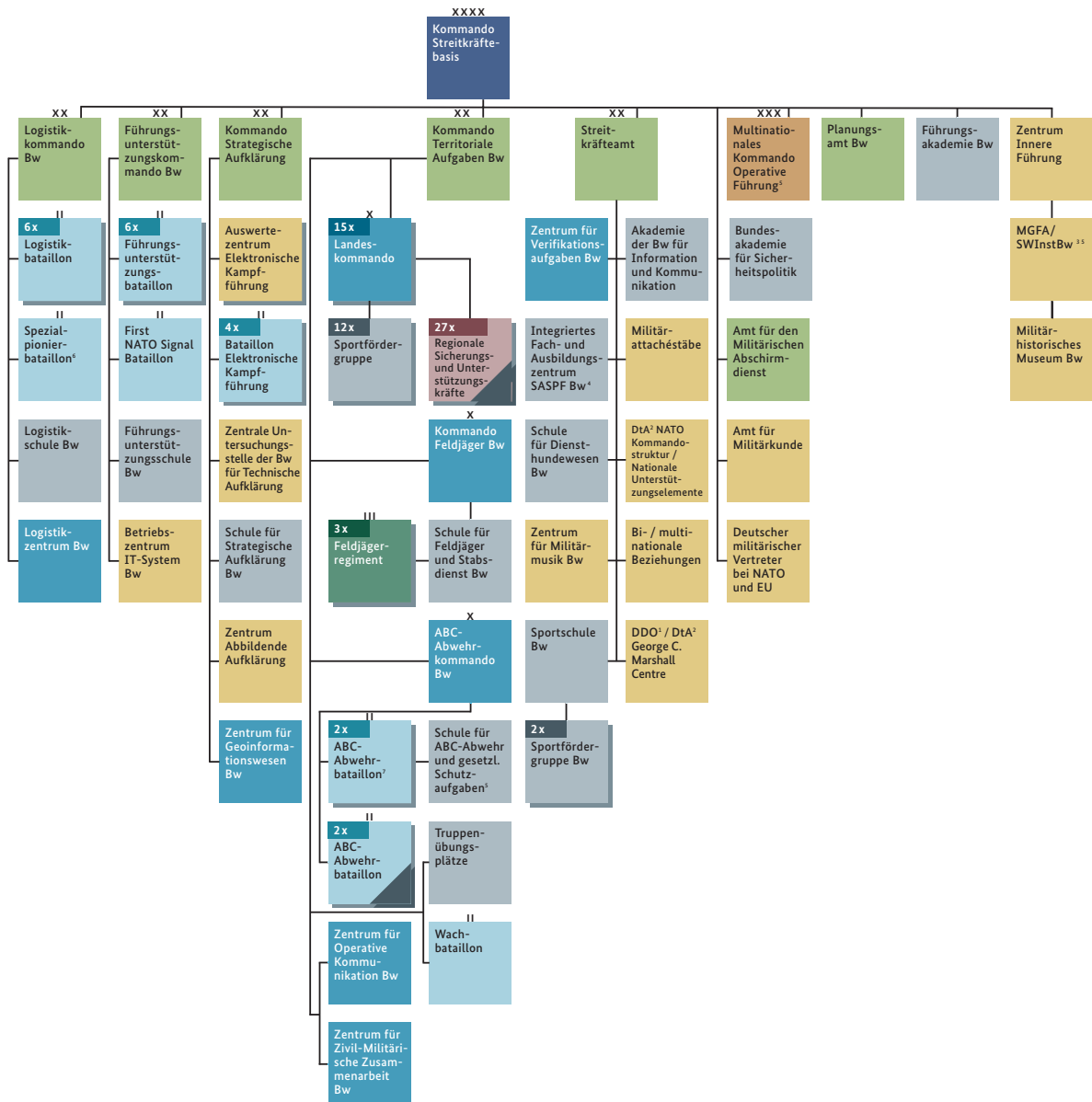
Sonstige Dienststelle

² Operationszentrale Luftwaffe

³ Dienstältester Deutscher Offizier

⁴ Deutscher Anteil

Organogram SKB

Einsatzkräfte inklusive organische Ausbildungsorganisationen

Nationale territoriale Führungsorganisation und Einsatzkräfte

Bundeswehr und Streitkräfteaufgaben

- XXXX Kommando
- XXX Korps / Kommandobehörde
- XX Division / Amt / Kommandobehörde
- x Brigade / Zentrum

- III Regiment / Bereich
- II Bataillon
- Kompanie

- Ausbildungseinrichtung
- Sonstige Dienststelle
- Verbände sind gekadert, das heißt nicht aktiv (na)

¹ Dienstältester Deutscher Offizier
² Deutscher Anteil
³ Militärgeschichtliches Forschungsamt/ Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr
⁴ Standard-Anwender-Software Produktfamilie Bundeswehr
⁵ Endgültige Namensgebung noch nicht festgelegt
⁶ Dabei ZMZ Stützpunkt, teilaktiv
⁷ Dabei je 1 ZMZ Stützpunkt, nicht aktiv

Marinefliegerkommando met alle helikopters en MPA's in Nordholz, een materieelslogistieke zuil en een opleidingszuil. De marine wordt geconcentreerd rondom Rostock, Kiel en Wilhelmshaven. De organisatie moet in de toekomst flexibel aan te passen zijn aan nieuwe omstandigheden, scheepstypen en dergelijke (zie de *Grobstruktur* in het organogram). Ook bij de samenstelling van de marine is uitgegaan van het principe *Breite vor Tiefe*, wat betekent dat men vasthoudt aan alle al aanwezige capaciteiten, maar accepteert dat de aantallen en dus het voortzettingsvermogen (soms sterk) minder worden. In totaal zal de vloot een omvang van 53 varende en 40 vliegende eenheden hebben, waaronder 11 fregaten, 11 korvetten, 10 mijnenjagers en 6 onderzeeboten. Ook staan nog steeds twee *Joint Support Ships* op het verlanglijstje, al is de realisatie daarvan ongewis. De marine wil permanent in staat zijn duizend militairen in te kunnen zetten.

FOTO MINISTERIE VAN DEFENSIE

Het was geen toeval dat de nieuwe CDS, generaal Tom Middendorp, bij zijn buitenlandse kennismakingsbezoeken als één van de eersten zijn Duitse collega, generaal Volker Wierker, in Berlijn opzocht (juli 2012)

Luchtmacht

In de nieuwe organisatie van de Duitse luchtmacht (Luftwaffe) is, met het opheffen van de divisies, een complete commandolaag weggestreept. In de nieuwe structuur van de Luftwaffe (zie het organogram) is er een *Zentrum Luft Operationen (LuftOps)*, een *Kommando Einsatzverbände Luftwaffe* en de *Unterstützungsverbände Luftwaffe*. Onder het eerste vallen de internationale verbanden zoals E3-A, EATC et cetera. Bij het Kommando Einsatzverbände zijn de vliegende en de grondgebonden operationele eenheden ondergebracht. Het Kommando Unterstützungsverbände herbergt de ondersteunende eenheden zoals het *Waffensystem-Unterstützungszentrum*, opleidingseenheden en het vliegmedisch centrum.

De hoofdwapensystemen – Eurofighter (die alle in de toekomst *multi-role* moeten worden), Tornado en Patriot – worden in aantallen gereduceerd. Nieuwe systemen worden niet of in kleinere aantallen afgenomen (MEADS en A 400M). In tegenstelling tot Nederland worden alle luchtverdedigingssystemen bij de Luftwaffe ondergebracht. Daarnaast gaat de NH-90 helikopter naar de landmacht en wordt de CH-53,

die meer als strategisch transport wordt gezien, bij de Luftwaffe ondergebracht.

Streitkräftebasis en Sanitätsdienst

De Streitkräftebasis (SKB) is met de geplande 36.700 militairen en 8.600 burgermedewerkers het op één na grootste onderdeel van de Duitse defensieorganisatie en min of meer vergelijkbaar met het Nederlandse CDC. Het bestaat uit een Logistiek Kommando, een *Führungsunterstützungskommando* en een *Kommando Strategische Aufklärung*. Daarnaast wordt er een *Kommando Territoriale Aufgaben* gevormd waaronder tien *Landeskommandos* komen te vallen. De geneeskundige dienst valt niet onder de SKB, maar is met zijn meer dan 17.000 functies een apart krijgsmachtdeel (*Sanitätskommando*).

De Duits-Nederlandse militaire samenwerking

Duitsland beweegt zich om diverse redenen actief op het terrein van partnerkeuze met andere grote staten en kijkt daarbij vooral naar de VS, Frankrijk en de laatste tijd ook Italië. Bovendien neemt Duitsland deel aan regionale

FOTO BUNDESWEHR

De samenwerking tussen de Nederlandse strijdkrachten en de Bundeswehr is breed en diep en omvat ook de gezamenlijke ontwikkeling van materieel

instituties als de Weimardriehoek (Duitsland, Frankrijk, Polen, met speciale aandacht voor Polen) en initiatieven als *Northern Defence Cooperation* (in bijzonder de Scandinavische landen). Duitsland heeft dan ook met een groot aantal landen samenwerkingsrelaties. Nederland beschouwt Duitsland zelf altijd als strategische partner, maar dat begrip is niet per definitie wederkerig voor Duitsland. Nederland staat in Duitsland te boek als een betrouwbare en uitstekende partner, maar niet als strategische partner. De relatie valt daarom het best te kenmerken als asymmetrisch. Die asymmetrie die vooral voortkomt uit de ongelijke omvang van de beide strijdkrachten, vraagt iets van de Nederlandse kant. Het imago dat Nederland de laatste decennia heeft opgebouwd als goede en betrouwbare partner biedt goede mogelijkheden om ook in de toekomst aansluiting bij Duitsland te houden. Het consolideren van het huidige niveau van samenwerking vereist wel een actieve houding van Nederlandse zijde.

Hoewel de Duits-Nederlandse verhouding en samenwerking op velerlei gebied intensief en uitstekend is, lijken er op diverse gebieden mogelijkheden te liggen voor verdere intensivering. Het is ook goed te beseffen dat de Duits-Nederlandse samenwerking hecht is, maar niet

voor alle krijgsmachtdelen gelijk is. Nederland wordt door Duitsland vaak gezien als een land dat pragmatische oplossingen heeft voor problemen. Bovendien is het een land dat volgens de Duitsers op verschillende gebieden voorop loopt en een soort 'proeftuin' is. In het geval van overgaan naar een beroepsleger, werving, omvorming en herstructurering lijkt dat ook zo te zijn. Zo heeft men veel aandacht voor (wijze lessen in) personeelsaspecten zoals attractiviteit, civiele erkenning van opleidingen, contacten met werkgevers en onderwijs, PTSS, veteranenbeleid, et cetera. Dit staat in Duitsland nog in de kinderschoenen, maar men werkt er hard aan.

Structuur overleg samenwerking

In de bilaterale *High Level Steering Group* (HLSG) (aan Nederlandse zijde is de delegatieleider het Hoofd Directie Algemeen Beleid) wordt regelmatig op beleidsniveau over de bilaterale samenwerking met Duitsland gesproken. Ook de beide ministers spreken elkaar regelmatig en zij onderkennen mogelijkheden voor verdere samenwerking. Daarnaast heeft de landmacht gestructureerd overleg via de *Army Steering Group* (ASG), heeft de marine eens per jaar *Navy-to-Navy staff talks* en houdt de luchtmacht periodiek zogeheten *Airmen-to-Airmen talks*. Ook op materieelgebied bestaat gestructureerd overleg: de *National Armament Directors* spreken elkaar een à twee maal per jaar tijdens bilateraal overleg. Ook op het gebied van marinebouw bestaat er al tientallen jaren intensieve samenwerking, waarbij de belangrijkste spelers elkaar tweemaal per jaar ontmoeten in de zogenoemde *Management Board*. Onlangs is besloten om een Duits-Nederlandse *Coordination Working Group* (CWG) onder de High Level Steering Group in te stellen. Het doel van de CWG is het monitoren en coördineren van concrete samenwerkingsprojecten, waarbij (sub)werkgroepen studies uitvoeren voor diverse Duits-Nederlandse *business cases*, en het voorbereiden van besluitvorming op *joint* en bestuurlijk niveau (naar analogie met de BENELUX- overlegstructuur).

De meer dan vijftig jaar bestaande samenwerking tussen beide landmachten is breed en

diep. De intentie tot verdergaande integratie is neergelegd in een gezamenlijke landgeoriënteerde visie. De samenwerking tussen beide marines betreft niet alleen samenwerking op technisch en materieelgebied, maar ook het gebied van opleidingen en operaties. De samenwerking tussen de luchtmachten is vooral gericht op aspecten gerelateerd aan geleide wapens. Op dit moment heeft de landmacht dan ook de meest intensieve operationele samenwerking met Duitsland. De landmacht gebruikt voor een groot deel Duitse wapensystemen (onder meer de Pantserhouwitser) en enkele systemen zijn gezamenlijk ontwikkeld (Fennek, Boxer). In juli van dit jaar hebben de beide Commandanten der Landstrijdkrachten hun ambities voor samenwerking bevestigd met het ondertekenen van een *Letter of Intent* (LoI) waarin een aantal concrete business cases en een tijdspad voor de verdere uitwerking worden genoemd. De marine werkt met Duitsland samen op materieelgebied (nieuwbouw van schepen, radarsystemen) en op het gebied van operationele maritieme opleidingen. In het kennisgebied scheepssignatures is de samenwerking versterkt door de oprichting van het Duits-Nederlandse *Centre for Ship Signature Management* (CSSM). De luchtmacht werkt samen op het gebied van *Ground-Based Air Defence* (Patriot), *Flight Safety*, militaire meteorologie, opleiding en training ten aanzien van wapens en procedures voor jachtvliegtuigen, en luchttransport.

Op veel gebieden gaan we echter ook ieder onze eigen weg. Nederland koopt zijn wapensystemen internationaal in en neemt niet altijd deel aan grote Europese projecten, waar de gekozen vorm van internationale samenwerking vaak heeft geleid tot enorme kosten- en tijdsoverschrijdingen (onder meer bij de Tiger-gevechtshelikopter, de Eurofighter en de A 400M).

Anti-piraterij

Als grote handelsnatie, met één van de grootste handelsvloten ter wereld, heeft Duitsland groot belang bij vrije handelsstromen over zee. De Bundeswehr levert dan ook een belangrijke bijdrage aan de bestrijding van piraterij, maar heeft uitsluitend een mandaat voor piraterij-

bestrijding onder de vlag van de EU-operatie *Atalanta* en doet dus niet mee aan de NAVO-operatie *Ocean Shield*. Nederland en Duitsland werken onder de Atalanta-vlag vaak intensief samen bij anti-piraterijoperaties. Als het gaat om inzet van beveiligingsteams of het toestaan van operaties met effect op land, lijkt men in Duitsland echter tegen de grenzen van het haalbare aan te lopen. Al geruime tijd wordt door de vele betrokken ministeries (en deelstaten) gestudeerd op een juridisch kader om de inzet van particuliere beveiligingsteams te regelen, waarbij certificering en mate van bewapening lastige issues zijn. Men wil niet beginnen aan inzet van militaire of politiebeveiligingsteams vanwege een gecompliceerd juridisch kader (scheiding tussen inzet van politie en defensie) en uit vrees dat niet aan alle aanvragen zou kunnen worden voldaan, maar men accepteert dat aan het geweldsmonopolie van de staat afbreuk wordt gedaan. Hier vaart Duitsland een geheel andere koers dan Nederland. De uitbreiding van het mandaat tot en met de kuststrook, om aanvallen op logistieke middelen van de piraten aan land mogelijk te maken, leverde in de Duitse politiek een moeizame discussie op waarbij de oppositiepartijen SPD en Groenen voor het eerst tegenstemden. In Nederland heeft het huidige parlement dit laatste onderwerp controversieel verklaard.

Missie in Kunduz

Vanuit meerdere hoeken valt te horen dat Duitsland blij is met de komst van Nederlandse politietrainers. Men is juist blij vanwege het feit dat een bondgenoot als Nederland nu ook in de provincie Kunduz is aangetreden. Het voorzien in een specifieke politie opleidingscapaciteit en activiteiten in de hele keten van *rule of law* geeft juist ook voor Duitsland een fase van verandering in de missie aan en vormt een deel van de (NAVO) exit-strategie. Ook in het licht van het (jaarlijkse) debat over de voortgang en verlenging van de missie, is de komst van de Nederlandse trainers belangrijk voor Duitsland.

Duits-Nederlandse Legerkorps in Münster

Duitsland is groot voorstander van het Korps. Het bestaan en zijn taak staan niet ter discussie. Naar het zich laat aanzien zal het Korps in 2013

de kern vormen van een ISAF-hoofdkwartier. Het is niet de eerste keer dat Nederland gezamenlijk met Duitsland deze capaciteit levert in het kader van de ISAF-missie. Het Duits-Nederlandse Korps in Münster is een toonbeeld van samenwerking en integratie, een binationale *driver* voor multinationale verandering. Het Korps werpt zich op als trainingsplatform, als conceptontwikkelaar (*Comprehensive Approach*, *Smart Defence* en *Interagency-optreden*) en natuurlijk ook als *High Readiness Force*

Duitsland is door nabijheid, vergelijkbare cultuur en wederzijds vertrouwen een ideale samenwerkingspartner voor Nederland

HQ (HRF HQ). Het HRF HQ maakt deel uit van de *NATO Response Force* (NRF) en rouleert samen met vijf andere HRF HQ's in Europa als *Land Component Command* (LCC) voor de NRF. Momenteel is HRF HQ bezig met de omvorming van een *Land Component Command* naar een *Joint HQ*. Daarbij is het de bedoeling dat dit hoofdkwartier specifiek geschikt wordt gemaakt om leiding te geven aan operaties die steunen op een *Comprehensive Approach*. Binnen de *NAVO Force Structure* staat het HQ te boek als één van de voorlopers op deze gebieden.

Businesscases van de beide landmachten

Beide landmachten zijn hiernaast in ASG-verband (zie hierboven) aan de slag gegaan met een aantal concrete voorstellen tot verdieping van de samenwerking tussen beide landen. Deze voorstellen worden op dit moment door de landmachtstaven uitgewerkt. Ze omvatten, zonder in detail te treden, onderzoeken naar de concrete mogelijkheden tot verdere samenwerking op het gebied van 11 Air Manoeuvre Brigade met de Duitse Division Schnelle Kräfte, gezamenlijke artillerie-eenheden, tankoptreden en grondgebonden luchtverdediging en verschillende opleidingen en trainingsmogelijkheden.

Samenwerking marinebouw

De samenwerking bij de ontwikkeling van marineschepen, radarsystemen, signatuurkennis en technologische innovatie gaat al decennia terug en heeft zeer goede resultaten opgeleverd. Bovendien vullen de landen elkaar goed aan, wat de relatie voor beide partijen interessant maakt. Volledige samenwerking bij de ontwikkeling, bouw en instandhouding van de volgende generatie schepen zou een logische vervolgstap zijn, die enorm veel kansen en voordelen biedt. Hierover vindt op dit moment dan ook intensief overleg plaats. Er zijn daarbij nog veel hindernissen te overwinnen, waarbij zowel de politiek als de defensietop een belangrijke rol spelen.

Missile Defence

Er bestaat al een langdurig Duits-Nederlands samenwerkingsverband onder de *Extended Air Defence Task Force* (EADTF) vlag. Nederland en Duitsland kijken op dit moment, naast deze samenwerking, naar mogelijkheden om gezamenlijk op te trekken op het gebied van de Patriot.

Een andere ontwikkeling is de mogelijke samenwerking op het gebied van de SMART-L radar aan boord van luchtverdedigingsfregatten. Nederland heeft onlangs het besluit genomen deze radar te upgraden en geschikt te maken voor Missile Defence-taken (ook in het kader van de Ballistic Missile Defence (BMD) van de NAVO). Duitsland heeft identieke radarsystemen, maar heeft nog geen besluit genomen over een upgrade.

Unmanned Aerial Vehicle/Unmanned Aircraft System (UAV/UAS)⁴

Duitsland is op het gebied van UAS/UAV verder dan Nederland, waar UAV als één van de toekomstige competenties is bestempeld. Recentelijk heeft men de Eurohawk overgenomen, de eerste van vijf geplande HALE⁵ UAV's. In Afghanistan heeft men, als tussenoplossing voor een definitief aan te schaffen MALE⁶ UAV, de geleasde Israëlische HERON-1 in inzet. Mochten Duitsland en Nederland besluiten om eenzelfde UAS aan te schaffen, dan zijn de mogelijkheden tot samenwerking zeker aanwezig.

⁴ Unmanned Aerial Vehicle/ Unmanned Aerial System.

⁵ High Altitude, Long Endurance UAV.

⁶ Medium Altitude, Long Endurance UAV.

Conclusies

Nederland ziet Duitsland als een strategische partner, maar omgekeerd ziet Duitsland Nederland niet als een strategische partner maar meer als een uiterst betrouwbare samenwerkingspartner voor specifieke gebieden. Het is van belang om daarbij de geschetste asymmetrie voor ogen te blijven houden. In hoeverre we dit predicaat 'uiterst betrouwbaar' kunnen behouden ligt voor een heel groot deel aan onszelf. Vaak kijken we eerst en vooral naar de Nederlandse kant van de samenwerking, maar we moeten ons ook afvragen: 'Wat is de Duitse winst?' Het is daarnaast van belang dat vanuit Nederland de signalen die men uitzendt naar onze strategische partner in de defensieorganisatie steeds afgestemd zijn. Nederland werkt nogal eens met pragmatische bottom-up initiatieven en met (ver)korte besluitvormingsprocessen en even zo korte communicatielijnen. Dit past niet altijd in het Duitse bestuursmodel, waar nogal eens de formele weg gevolgd wordt.

Er zijn prachtige en stevige bouwstenen voor samenwerking. Sommige daarvan zijn geïnstitutionaliseerd en worden steeds vernieuwd (1 GNC). Aan andere wordt nog steeds dagelijks gewerkt en vormgegeven (de politietrainingsmissie in Kunduz) en er zijn ook concrete gedachten om nieuwe wegen in te slaan met tastbare projecten. Aan goede ideeën ontbreekt het daarbij niet: voor alle krijgsmachtdelen liggen er goede kansen. Duitsland is om vele redenen een ideale samenwerkingspartner: geografische nabijheid, beide landen beschikken over vergelijkbaar, hoogwaardig materieel, vergelijkbare cultuur (zowel militair als politiek) en – uiterst belangrijk – wederzijds vertrouwen.

Vanuit Berlijn is de observatie dat de omzetting van samenwerkingsinitiatieven in concrete stappen en activiteiten de weerbarstigste fase is. Aan het begin van het artikel beschreven we dat de grondslagen voor de militaire samenwerking vanuit zowel historisch-politiek- bondgenootschappelijke als operationele hoek vorm krijgen. Hierbij wordt op ministerieel niveau vooral gedacht aan de politieke dimensie, ter-

FOTO BUNDESWEHR

Het fregat Rheinland-Pfalz brengt vermoedelijke piraten op in de Golf van Aden; bij anti-piraterijmissies varen Duitsland en Nederland grotendeels dezelfde koers

wijl op krijgsmachtdeelniveau vooral de operationele samenwerking voorop staat. Voor de toekomst en voor de relatie met Duitsland is het noodzakelijk dat beide begin- en eindpunten voor zowel de politieke als krijgsmachtdeelniveaus in lijn met elkaar liggen. Aan de andere kant is er naar onze mening een ontwikkeling gaande waarbij meer multilateraal wordt samengewerkt binnen grotere verbanden en binnen initiatieven als *pooling and sharing* en smart defence. Deze ontwikkeling hoeft niet strijdig te zijn met de goede bilaterale relaties. Beide sporen kunnen elkaar ook versterken.

Onder het motto *never waste a good crisis* zijn de bezuinigingen op de Europese defensiebegrotingen in zekere zin ook een kans: zij geven een nieuw momentum aan de samenwerking, omdat het voor verschillende landen steeds moeilijker wordt om een breed scala aan militaire capaciteiten te behouden. Dat zorgt er voor dat militaire samenwerking geworden is tot een kernactiviteit van een krijgsmacht als de Nederlandse. Dit momentum voor de verdieping van de samenwerking moeten we echter wel benutten. Als we er nu niet in slagen resultaten te boeken, wanneer dan wel? ■